

केंद्र पुरस्कृत मिशन शक्ती या कार्यक्रमांतर्गत
अंतर्गत पाळणा (Anganwadi cum creche) या
योजनेच्या अंमलबजावणी संदर्भात मार्गदर्शक
सूचना.

महाराष्ट्र शासन
महिला व बाल विकास विभाग
शासन परिपत्रक क्रमांक: एबावि-२०२४/प्र.क्र.१७३/का.६
नवीन प्रशासन भवन, ३ रा मजला,
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२.
दिनांक :- २९ ऑगस्ट, २०२५

संदर्भ :- १) केंद्र शासनाचे पत्र क्र. ८/२०२४-Mission Shakti/Ministry of WCD दि. २९.०२.२०२४

२) महिला व बाल विकास विभाग शासन निर्णय क्रमांक एबावि-२०२२/प्र.क्र.२२/का.६, दि. १३.१०.२०२४

३) आयुक्त, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना यांचे पत्र क्र. एबाविसेयो/का-५ / AWCC / ६४५४ /
२०२४, दि. २५.११.२०२४

४) आयुक्त, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना यांचे पत्र क्र. एबाविसेयो/का-५ / AWCC / ५६७ /
२०२५, दि. ०४.०२.२०२५.

शासन परिपत्रक :-

केंद्र शासनाने दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार मिशन शक्ती मधील “सामर्थ्य” या कार्यक्रमांतर्गत राज्यात पाळणा (Anganwadi cum creche) ही योजना सुरु करण्यास संदर्भाधीन क्रमांक २ येथील शासन निर्णयान्वये मान्यता देण्यात आली आहे. त्यानुषंगाने पाळणा (Anganwadi cum creche) या योजने अंतर्गत केंद्र शासनाने सद्यस्थितीत दिलेल्या मान्यतेनुसार राज्यात ३४५ पाळणा (Anganwadi cum creche) सुरु करण्यास तसेच केंद्र शासनाकडून यापुढे जस जशी मंजूरी देण्यात येईल त्याप्रमाणे पाळणा (Anganwadi cum creche) सुरु करण्यास सदर शासन निर्णयान्वये मान्यता देण्यात आली आहे.

२. सदर योजनेची राज्यात प्रभावी अंमलबजावणी करण्याच्या अनुषंगाने एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालयाकडून संदर्भाधीन क्र. ३ व ४ येथील पत्रान्वये सादर केलेल्या प्रस्तावास अनुसरून सोबतच्या परिशिष्टानुसार मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात येत आहेत.

३. सदर मार्गदर्शक सूचना विचारात घेऊन पाळणा (Anganwadi cum creche) या योजनेची अंमलबजावणी तात्काळ सुरु होईल याबाबतची दक्षता आयुक्त, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना, नवी मुंबई यांनी घ्यावी. त्यानुसार राज्यातील एकूण अंगणवाडी केंद्रांपैकी एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना आयुक्तालय स्तरावरून निश्चित केलेल्या ३४५ अंगणवाडी केंद्रांकरिता पाळणा (Anganwadi cum creche) कार्यान्वित करण्यात यावीत. तदनंतरच्या कालावधीत केंद्र शासनाकडून मंजूर करण्यात येणा-या पाळणा (Anganwadi cum creche) च्या बाबतीत शासन मान्यतेने पुढील कार्यवाही करावी.

४. पाळणा (Anganwadi cum creche) या योजनेबाबत केंद्र व राज्य शासनाकडून निर्गमित केलेले अथवा करण्यात येणारे आदेश विचारात घेऊन योजनेची अंमलबजावणी होण्याबाबत आयुक्त, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना यांनी कार्यवाही करावी. त्याचप्रमाणे सदर मार्गदर्शक सूचनांच्या अनुषंगाने

आवश्यक त्या सविस्तर सूचना आयुक्त, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना, नवी मुंबई अधिनस्त क्षेत्रीय यंत्रणांना देण्यात याव्यात. त्यानुसार क्षेत्रीय यंत्रणांनी त्याप्रमाणे कार्यवाही करावी.

५. सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०२५०८२११४४९३३९१३० असा आहे. सदर परिपत्रक डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(वि. रा. ठाकूर)

सह सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

- १) मा.मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- २) मा.उपमुख्यमंत्री (नगरविकास व गृहनिर्माण) यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ३) मा.उपमुख्यमंत्री (वित्त व नियोजन) यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ४) मा. मंत्री, महिला व बाल विकास यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ५) मा. राज्यमंत्री, महिला व बाल विकास यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ६) मा. मुख्य सचिव यांचे स्वीय सहायक, मंत्रालय, मुंबई,
- ७) अपर मुख्य सचिव / प्रधान सचिव / सचिव, सर्व मंत्रालयीन विभाग, मंत्रालय, मुंबई,
- ८) आयुक्त, एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना, रायगड भवन, नवी मुंबई,
- ९) आयुक्त, महिला व बाल विकास आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे,
- १०) सर्व महानगरपालिका आयुक्त,
- ११) सर्व जिल्हाधिकारी,
- १२) सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद,
- १३) सर्व विभागीय उपायुक्त (महिला व बाल विकास),
- १४) सर्व जिल्हा कार्यक्रम अधिकारी (महिला व बाल विकास), जिल्हा परिषद,
- १५) सर्व जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी,
- १६) सर्व मुख्याधिकारी, (नगरपरिषद / नगरपंचायत / नगरपालिका),
- १७) सर्व बाल विकास प्रकल्प अधिकारी (ग्रामीण/नागरी/आदिवासी) प्रकल्प,
- १८) निवड नस्ती -का-६.

शासन परिपत्रक, महिला व बाल विकास विभाग क्र. एबावि-२०२४/प्र.क्र.१७३/का.६, दि. २१
ऑगस्ट, २०२५ सोबतचे परिशिष्ट

पाळणा (Anganwadi cum creche) या योजनेच्या अंमलबजावणी संदर्भात मार्गदर्शक सूचना

केंद्र शासनाच्या सूचनांप्रमाणे पाळणा (Anganwadi cum Creche) ही योजना ज्या ग्रामीण आणि शहरी भागातील कामगार महिलांना महिन्यातून किमान १५ दिवस किंवा वर्षातून सहा महिने काम मिळते व ज्यांच्या मुलांना घरी सांभाळण्यासाठी कोणी नाही अशा ६ महिने ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांसाठी सुरु करण्यात येत आहे.

१) पाळणा (Anganwadi cum Creche) ची उद्दिष्टे:-

- (i) नोकरी करणा-या मातांच्या (६ महिने ते ६ वर्षे) बालकांसाठी डे-केअर सुविधा प्रदान करणे.
- (ii) बालकांचे पोषण आणि आरोग्य स्थिती सुधारणे.
- (iii) बालकांच्या शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासाला (सर्वांगीण विकास) प्रोत्साहन देणे.
- (iv) चांगल्या बाल संगोपनासाठी पालक/सांभाळकर्त्यांना शिक्षित आणि सक्षम करणे.

२) पाळणा (Anganwadi cum Creche) मध्ये आवश्यक सुविधा:-

- (i) झोपण्याच्या सुविधांसह डेकेअर सुविधा.
- (ii) ३ वर्षाखालील बालकांसाठी पूर्व उद्दीपन (Stimulation) आणि ३ ते ६ वर्षांच्या बालकांसाठी पूर्व शालेय शिक्षण,
- (iii) पूरक पोषण आहार (स्थानिक स्तरावर मिळणारे)
- (iv) वाढीचे निरीक्षण, संनियंत्रण.
- (v) आरोग्य तपासणी आणि लसीकरण.

३) पाळणा (Anganwadi cum Creche) चे स्थान व सोयीसुविधा:-

- १) केंद्र शासनाच्या सूचना विचारात घेऊन पाळणा (Anganwadi cum Creche) सुरु करण्यात यावेत.
- २) पाळणा (Anganwadi cum Creche) ची जागा पुरेशी असावी. साधारणतः स्वयंपाकघर आणि बालकांना खेळण्यासाठी हॉल अशा किमान दोन खोल्यांचे असावे. त्यात प्रति बालक ६-८ चौ. फूट याप्रमाणे खेळण्यासाठी पुरेशी जागा असावी.
- ३) पाळणा स्वच्छ, हवेशीर व प्रकाशमय असावे. वीज पुरवठा उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.
- ४) पाळणा मध्ये नियमित पिण्याच्या पाण्याची, बालस्नेही शौचालय, वीज इ. भौतिक सुविधा केंद्र शासनाच्या सूचनांप्रमाणे उपलब्ध असाव्यात.
- ५) पाळणातील बालकांना दिल्या जाणाऱ्या अन्नामध्ये पुरेसे पोषणमूल्य असणे आवश्यक आहे. याकरिता तीन वेळा आहार १) सकाळचा नाश्ता, २) दुपारचे जेवण (गरम शिजवलेले) आणि ३) संध्याकाळचा नाश्ता देण्यात यावा.
- ६) ३ वर्षे ते ६ वर्षे वयोगटातील लाभार्थ्यांना अंगणवाडीतील सकाळचा नाश्ता व दुपारचे जेवण व पाळणा निधीतून संध्याकाळचा नाश्ता ज्यामध्ये दूध/अंडी/केळी/ स्थानिक उपलब्धतेनुसार इतर फळे याचा समावेश असावा.

- ७) ६ महिने ते ३ वर्षे वयोगटातील लाभार्थ्यांना सकाळचा नाश्ता, दुपारचे जेवण घरपोच आहार (THR) मधून व पाळणा निधीतून संध्याकाळचा नाश्ता ज्यात दूध/अंडी/केळी/ स्थानिक उपलब्धतेनुसार इतर फळे याचा समावेश असावा.
- ८) पाळणामधील बालकांचे वजन महिन्यातून एकदा घेऊन त्याबाबतची विहित पध्दतीने नोंद ठेवावी.
- ९) पाळणा (Anganwadi cum Creche) मध्ये नोंदणी केलेल्या सर्व बालकांची आरोग्य तपासणी सरकारी रुग्णालयातील नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यवसायी/डॉक्टरांनी दर तिमाहीत किमान एकदा केली पाहिजे.
- १०) पाळणामध्ये आवश्यक ते प्रथमोपचाराचे साहित्य असावे. त्यातील औषधांच्या नोंदी ठेवणे आवश्यक आहे.
- ११) खेळाचे अत्यावश्यक साहित्य आणि अनौपचारिक पूर्वशालेय शिक्षणासाठी अध्यापन/शैक्षणिक साहित्य जे बालकांद्वारे थेट हाताळले जाऊ शकते, ते बालकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी उपलब्ध करून दिले पाहिजे.
- १२) पालकांनी रितसर भरलेले बालकांचे नाव नोंदणी फॉर्म पाळणा सेविका / मदतनीसकडे नोंदणी केल्यानंतर उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त पाळणा सेविका आणि मदतनीस यांनी मूलभूत नोंदी जसे उपस्थिती, आहार वाटप, लसीकरण इ. ठेवणे आवश्यक आहे.
- १३) लाभार्थी बालकाचा व त्याच्या पालकांचा आधार क्रमांक व इतर तपशीलाबाबतची नोंद ठेवण्यात यावी.

४) पाळणा (Anganwadi cum Creche) कार्यपध्दती:-

- १) स्थानिक गरजांनुसार पाळणाच्या वेळा लवचिक असाव्यात. परिसरातील बहुसंख्य मातांच्या कामाच्या वेळापत्रकानुसार पाळणा महिन्यातील २६ दिवस आणि दररोज साडेसात (७.१/२) तासांसाठी उघडे असावेत.
- २) पाळणामध्ये बालकांची संख्या २५ पेक्षा जास्त नसावी. यापैकी किमान ४० टक्के बालके ही शक्यतो ३ वर्षांपेक्षा कमी वयाची असावीत. यासाठी एक पाळणा सेविका व एक पाळणा मदतनीस यांची नेमणूक करावी.
- ३) ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांना वेळोवेळी देण्यात येणारे आदेश विचारात घेऊन अंगणवाडी सेविकेच्या मदतीने पाळणा सेविकेने अनौपचारिक पूर्वशालेय शिक्षण द्यावे.

५) पाळणा सेविका व मदतनीस यांची निवड व पात्रतेच्या अटी

- १) पाळणा सेविका व मदतनीस यांची नेमणूक ही शासन निर्णय दि. १३.१०.२०२४ अन्वये गठीत केलेल्या जिल्हास्तरीय समितीने बाह्यस्रोताद्वारे करावी. त्यानुसार बाह्यस्रोताद्वारे नियुक्त करण्यात येणा-या पाळणा सेविका व मदतनीस यांचे केंद्र व राज्य हिश्यातून देण्यात येणा-या मानधनाव्यतिरिक्त बाह्यस्रोताच्या सेवाशुल्क, टॅक्स इ. या बाबींचा खर्च हा सदर योजनेच्या राज्य हिश्यातून भागविण्यात यावा. तथापि, बाह्यस्रोताद्वारे नियुक्तीच्या अनुषंगाने सेवाशुल्क व अन्य अनुषंगिक बाबी याकरिता शासनाने वेळोवेळी विहित केलेल्या नियमांचे पालन करणे बंधनकारक राहिल.
- २) पाळणात दिल्या जाणा-या आहाराचे व्यवस्थापन व नियोजनामध्ये पाळणा सेविका व मदतनीस यांना अंगणवाडी सेविका व मदतनीस यांनी मदत करावी. तसेच पाळणा समितीने ह्यांचे नियंत्रण करावे.
- ३) पाळणा सेविकेची किमान पात्रता बारावी (उत्तीर्ण) आणि पाळणा मदतनीसची दहावी (उत्तीर्ण) असावी. ही पात्रता असलेली कोणतीही योग्य व्यक्ती उपलब्ध नसल्यास सूट देण्यात यावी. तथापि, कोणत्याही परिस्थितीत, सदरची पात्रता अनुक्रमे दहावी आणि सातवी पेक्षा कमी असू नये.

- ४) पाळणा सेविका व मदतनीस यांची भरती करताना ती स्थानिक असावी.
- ५) नियुक्तीच्या वेळी दोन्ही पदांसाठी वयोमर्यादा किमान २० व कमाल ४५ वर्षे असावी.
- ६) पाळणा सेविका आणि मदतनीस यांची नेमणूक करण्याअगोदर त्यांचे पोलिस / चारित्र्य पडताळणी प्रमाणपत्र व वैद्यकीय प्रमाणपत्र सादर करणे आवश्यक आहे.
- ७) पाळणा (Anganwadi cum Creche) मधील पाळणा सेविका व पाळणा मदतनीस यांना प्रतिमाह मानधन तसेच संबंधित अंगणवाडी सेविका व मदतनीस यांना प्रतिमाह भत्ता खालीलप्रमाणे अनुज्ञेय राहील:-

अ.क्र.	पदनाम	केंद्र हिस्सा (६०%)	राज्य हिस्सा (४०%)	एकूण रुपये (प्रतिमाह)
१.	अंगणवाडी सेविका भत्ता	९००	६००	१५००
२.	अंगणवाडी मदतनीस भत्ता	४५०	३००	७५०
३.	पाळणा सेविका मानधन	३३००	२२००	५५००
४.	पाळणा मदतनीस मानधन	१८००	१२००	३०००

६) अंगणवाडी सेविका व अंगणवाडी मदतनीस यांच्या पाळणा (Anganwadi cum Creche) बाबत कर्तव्य व जबाबदाऱ्या:-

१. अंगणवाडी सेविका:-

- i. अंगणवाडी सेविका ही पाळणा (Anganwadi cum Creche) ची नियंत्रक म्हणून काम करून जबाबदारी पार पाडावी.
- ii. अंगणवाडी सेविकेने नियमितपणे पाळणावर संनियंत्रण ठेवावे. तसेच पाळणा सेविकेला ठेवावयाच्या नोंदी व इतर बाबींचे मार्गदर्शन करावे. (इत्यादी)

२. अंगणवाडी मदतनीस:-

- i. अंगणवाडी मदतनीस पाळणा व्यवस्थित चालवण्यासाठी मदत करतील.
- ii. अंगणवाडी सेविकेने पाळणा संदर्भात दिलेल्या सूचनांचे पालन करावे. (इत्यादी)

७) पाळणा सेविका व पाळणा मदतनीस यांची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या:-

a) सर्वसाधारण सूचना

- i. अंगणवाडी सेविकेच्या नियंत्रणाखाली पाळणा सेविकेने तिचे कर्तव्य बजावावे.
- ii. पाळणामधील बालकांचे पालनपोषण करण्यासाठी योग्य आहार द्यावा.
- iii. लाभार्थी बालकांच्या आवश्यक त्या नोंदी ठेवणे / नियमित वृद्धी संनियंत्रण करणे.
- iv. एखादा लाभार्थी जास्त कालावधीसाठी अनुपस्थित असेल तर पालकांची भेट घेणे व पर्यवेक्षिकेच्या निदर्शनास आणणे.
- v. पाळणा समितीची सदस्य सचिव म्हणून पाळणा सेविकेने आवश्यक ती कामे पार पाडणे. (इत्यादी)

b) पाळणामधील लाभार्थी बालकांना उपलब्ध करावयाच्या सेवा सुविधा:-

- i. बालकांच्या झोपेची आणि विश्रांतीची योग्य व्यवस्था करणे.
- ii. बालकांच्या सुदृढ आरोग्यासाठी व परिसरातील स्वच्छता राखण्यासाठी व्यवस्थापनाने घालून दिलेल्या नियमांचे पालन करणे. तसेच बालकांना वैयक्तिक स्वच्छतेच्या सवयी लावणे.
- iii. बालकांना बालस्नेही शौचालयाबाबतच्या योग्य त्या सवयी लावणे.
- iv. आशा/ANM/ (PHC) यांच्याशी संपर्क साधून नियमित आरोग्य तपासणी आणि संदर्भ सेवेची व्यवस्था करणे सर्व लाभार्थी बालकांना मानकांनुसार पूरक पोषण आहार देण्यात यावा.

- v. अंगणवाडी सेविकेच्या मदतीने व पर्यवेक्षिकेच्या मार्गदर्शनाने दरमहा बालकांच्या वाढीच्या नोंदी ठेवणे व निरीक्षण करणे व वजनात अतिवाढ, घट, स्थिर राहिल्यास पालक, पर्यवेक्षिका, डॉक्टरांच्या निदर्शनास आणणे व त्याबाबत पालकास अवगत करणे इत्यादी.

c) सर्व मुलांसाठी वयानुसार उद्दीपन:-

- बालकांच्या वयोगटानुसार विकासात्मक उपक्रमांचे नियोजन करणे आणि गरजेनुसार खेळास प्रोत्साहन देणे.
- प्रत्येक बालकाच्या विकासाच्या टप्प्यांचा मागोवा ठेवणे.
- विशेष गरजा असलेल्या सर्व बालकांची माहिती पर्यवेक्षिकेच्या निदर्शनास आणणे,
- बालकांच्या वैयक्तिक गरजांच्या अनुषंगाने पालकांशी नियमितपणे संवाद साधून समुपदेशन करणे.

d) पाळणा मदतनीस:-

- पाळणा मदतनीस पाळणा सेविकेला वरीलप्रमाणे सर्व कामे करण्याकरिता सहाय्य करेल
- पाळणा सेविका, अंगणवाडी सेविका यांनी नेमून दिलेली कामे पार पाडणे.

८) पाळणा (Anganwadi cum Creche) चे संनियंत्रण

पाळणा (Anganwadi cum Creche) चे संनियंत्रण हे दि.१३.१०.२०२४ रोजीच्या शासन निर्णयात नमूद विविध स्तरावर (राज्य, आयुक्तालय, जिल्हा) समिती स्थापन करून त्यांद्वारे केले जावे. दरमहा पाळणा समितीची मासिक बैठक आयोजित करावी.

*****